

К. О. Черемних

НАУКОВИЙ ДИСКУРС В УМОВАХ ДЕТЕРИТОРИЗАЦІЇ ЗНАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено проблемі дискурсивних меж в умовах глобалізації інформаційного простору із фокусуванням на соціально-психологічному змісті проблеми дискурсивних меж у контексті наукової комунікації. Показано, що прискорення та інтенсифікація комунікаційних процесів, властиві сьогоденню, зумовлюють кризу тезауруса як критерію дискурсивних розмежувань. Реконструйовано ідентифікаційну функцію дискурсивної межі. Мову та володіння мовою в тезаурусному її забезпеченні розглянуто як метаповідомлення – джерело легітимації соціального статусу та інструмент позиціонування в комунікації. Проведено паралелі між кризою ідентифікації, кризою значення та кризою дискурсивної межі. Акцентовано роль комунікативної мотивації та модальності висловлювання як критеріїв розрізнення контекстуальних значень в умовах номінальної омонімічності знаків та висловів. Визначено можливі рівні конструювання соціально-психологічного прочитання проблеми. Комунікацію розглянуто як інтегральну метафору організації дискурсу.

Ключові слова: комунікація, дискурс, науковий дискурс, дискурсивні межі, раціональність, модальність висловлювання.

Проблема. Комунікативний простір сучасної науки є рефлексованим багатоголоссям. З більшою або меншою готовністю ми визнаємо сьогодні множинність підходів, методологій, парадигм, раціональностей. У ситуації швидкісного, майже необмеженого в часі і просторі обміну інформацією ми постійно змушені переозначувати межі науковості, розширювати їх, беручи до уваги все нові й нові голоси, відкидаючи претензію на монополію кожного з них окремо, поступово позбавляючись синдрому “титульного мовлення”. Наука постає сьогодні як сукупність усіх актуальних обговорень, які утворюють науковий дискурс. Вона є множиною питань, які вивільняють місце для відповіді мовою науки – місце для мислення, руху розробленого і поділюваного тезауруса, розгортання прозорої аргументації. У контексті цих тенденцій територія парадигмального діалогу і міждисциплінарності виявляється актуальним проблемним полем для будь-якої епістемологічної системи, опиняється всередині і в центрі наукового пошуку, актуалізуючи питання, пов’язані зі взаєморозумінням і так званим методологічним перекладом. Разом з тим на периферії наукової рефлексії залишаються питання про те, за якими критеріями в означених умовах множинності правил ми вирізняємо науковий дискурс поміж іншими, за рахунок чого відмежо-

вуємо наукове висловлювання від ненаукового, визначаємо його належність або неналежність до наукового дискурсу. Де ми маємо провести дискурсивну межу? І, головне, як ми можемо це зробити? Чи можемо ми взагалі говорити сьогодні про якусь загальну наукову мову?

У цій статті мені б хотілося проблематизувати питання дискурсивних меж загалом і межі наукового дискурсу зокрема, наголосивши при цьому на соціально-психологічному змісті проблеми, що і є, власне, *метою* запропонованої дискусії.

Я вже непрямо торкалася цього питання в розділі колективної монографії, присвяченій практикам; зараз же, дещо переформатувавши простір мого постійного інтересу і не будучи обмеженою конкретним теоретичним предметом, маю намір приділити йому окрему увагу. Для цього доведеться перейти переважно на методологічний рівень аналізу, хоча, як сподіваюсь, мені вдасться показати, що номінальне розмежування територій методології науки і теоретичного пошуку навряд чи є виправданим і можливим в умовах сучасності. Отже, даний текст фокусується на соціально-психологічному вимірі прочитання проблеми дискурсивних меж, поки що не претендуючи на кристалізоване обґрунтування дослідницького проекту, натомість пропонуючи попереднє маркування відповідного проблемного поля.

За вихідну точку міркувань я пропоную взяти зміст трансформацій інформаційного простору, пов'язаних зі зміною швидкості комунікативних процесів. Перш за все спробуємо ідентифікувати той спосіб, у який локальні дискурси розмежовувалися в умовах відносної їх ізоляваності в часі та просторі, тобто за умовної доби попередньої комунікативної швидкості. Диференціація дискурсів як мов, наприклад наукової і популярної, професійної і профанної, фіксувалася переважно межами відповідних тезаурусів, засвоєння яких було безпосередньо пов'язане з доступністю джерел та часовими витратами на опанування архітектури спеціального понятійного апарату. Вибудовування коректного (розпізнаваного як належного до того або іншого дискурсу) висловлювання передбачало зусилля, співрозмірні із життєвим сценарієм і обраною роллю, не залишаючи людині часу на репетицію, імітацію або гру¹.

¹ Від зворотного ми можемо протягнути зв'язок між часом та швидкістю комунікації, з одного боку, і множинністю, одночасністю біографічних ліній – з другого. Грубо кажучи, за сучасної швидкості комунікативних процесів ми встигаємо пережити кілька життів в одному, грати ідентичностями, одночасно належати до багатьох розірваних життєвих контекстів, утворюючи своїм життям таке саме багатоголосся, яким постає сьогодні науковий пошук.

Таким чином, мова, яка за рахунок збігу тезаурусних і дискурсивних меж переважно ототожнювалася з лексикою і висловом, була чітко окресленим критерієм належності (і, відповідно, неналежності) до певної спільноти, обминути який з огляду на довготривалість освітніх процесів та вікову нормативність біографії було досить проблематично. Аналогічно до того, як писемність і доступ до монастирської бібліотеки рукописів колись вирізняли спільноту обраних [1], володіння тією або іншою спеціальною мовою в домедійну добу визначало належність до спільноти визначених, що також не могло не мати наслідків суто ідентифікаційного порядку. Межі тезауруса і спільноти, за рідкісними винятками, збігалися, гарантуючи якщо не герметичність, то принаймні розрізнюваність локальних дискурсів і, відповідно, диференційованість (і “наочну” обґрунтованість) соціальних статусів. Саме такий зв’язок мови, тезауруса і статусу, звичка послуговуватися мовою як ідентифікаційним метаповідомленням для посідання тієї або тієї позиції в комунікативному процесі і дає нам підстави розглядати питання дискурсивних меж у соціально-психологічному його розвороті, фокусуючись на зв’язку мови і мотивації висловлювання. Утім, про це йтиметься трохи нижче.

Що ж ми спостерігаємо сьогодні? Однією з визначальних рис сучасності прийнято вважати глобалізацію інформаційного простору. Дедалі інтенсивнішою стає комунікація, у зв’язку з чим ми говоримо про зближення та взаємопроникнення локальних дискурсів – філософського і соціогуманітарного, східного і західного, кількісного і якісного. Але поряд з міждисциплінарними, міжкультурними, міжпарадигмальними діалогами має місце ще один дуже важливий наслідок інтенсифікації комунікативних процесів – розмивання меж локальних тезаурусів і дифузія спеціальних знаків без збереження їхніх контекстуальних значень. Одним з вимірів такої дифузії є, звичайно, і спростування як однозначно фіксованих у лексиці меж між науковим і популярним, або, простіше кажучи, профанація наукових значень.

Наука, як і будь-який спеціальний дискурс, сьогодні більше не визначається через специфічний (лише їй доступний) тезаурус. За рахунок легкості і швидкості поширення інформації будь-яке поняття профанується або популяризується сьогодні фактично одночасно з першим уживанням¹. Актуальну ситуацію можна гротескно зобразити

¹ Виразною ілюстрацією може бути така форма дискурсу, як мем (*англ.* meme), яка втілює в собі розрив між актом висловлювання і висловом, що репродукується, виявляє безумовну силу перевагу останнього з так званих можливостей узурпації дискурсу і водночас використовується учасниками комунікативного процесу як ідентифікаційний маркер, за яким розпізнаються “свої” – ті, що актуально перебувають у цьому процесі.

як одночасне відвідування всіма людьми всіх бібліотек і, в певному сенсі, одночасне зачитування ними всіх можливих знаків і текстів. І якщо зсередини наукового дискурсу як украй актуальна постає проблема відкритості меж і готовності до діалогу, то в контексті диференційних критеріїв осмисленості вживання, мабуть, варто ставити питання про нове розуміння межі науковості. Особливо хочу звернути увагу на те, що йдеться не про захист і збереження, а саме про розрізнення та умови причетності до реальної наукової комунікації, оскільки в пропонованому розумінні науки її значенням принципово нічого не загрожує.

Отже, питання про дискурсивні межі можна переформулювати так: чи означає дифузія тезаурусів злиття дискурсів? Або – чи призводить глобалізація доступу до мовних знаків до синонімічності висловів та універсальності мови? І що тоді є критерієм мовної або дискурсивної межі?

У пошуках відповідей спробуймо насамперед розібратися з тим, що саме в організації інформаційного простору призвело до кризи тезаурусних меж і як ця криза виявляється на рівні дискурсивних практик.

За умови доступності, здавалось би, будь-якої інформації (принаймні відповідних їй знаків) у пошукових системах можливість уживання спеціальної лексики забезпечується не так володінням певною інформацією, як можливістю її ситуаційно виправданої актуалізації. Зміна метафори взаємодії з інформацією з “володіння” на “оперування” є не настільки абстрактною, як може здаватись. Мабуть, будь-який читач цього тексту може пригадати часи, коли індивідуальне володіння фізичним носієм інформації фактично забезпечувало зміст персонального інформаційного простору. Конспект наукового джерела зі спеціального сховища, перезаписана “на кістках” платівка, дискета з масивом даних або програмою, ксерокопія рідкісної статті, диск із дисертацією з бібліотеки. Фізичний носій був своєрідною перепусткою до світу тих, хто ним володіє, виступаючи водночас ідентифікатором, гарантом унікального змісту і статусу. Саме знання було об’єктом оволодіння та володіння, ключем до нерівномірно розподілених ресурсів, а унікальність знання забезпечувалася, у тому числі, і обмеженими обсягами інформації, якою ми могли володіти¹.

Сьогодні ми фактично відмовилися від володіння фізичними носіями інформації. Спочатку ми стрімко і неперервно збільшували їх обсяги, поставивши за мету перейти від можливості володіння фраг-

¹ Як у випадку з будь-яким колекціонуванням, цінність матеріалізованого фрагмента обумовлюється обмеженістю кількості примірників, доступу до них і випадковістю розподілу фрагментів.

ментом інформації до можливості володіння умовним цілим. А згодом, не погоджуючись із принциповою скінченністю носія та громіздкістю володіння, узагалі залишили “ціле” на зовнішніх серверах. Технічні можливості сьогодення дають змогу оперативно актуалізувати і відтворити будь-який знак у його інформаційному еквіваленті та якості. На зміну носію і володінню “повнотекстом” прийшли “хмаринкові” сервіси і коди актуального запиту: “колекція”, “книжкова полиця”, “плей-лист”, “вибране”. Ми не привласнюємо інформацію – ми звертаємося до неї. Вона нічия і вся наша, а ми в різні моменти часу не тотожні ані їй загалом, ані протоколам попередніх звернень.

Приклад трансформації організації інформаційного простору, такий близький до нашої повсякденності, дає змогу побачити, що питання дискурсивних меж є тісно пов’язаним із тим, у якій інтегральній метафорі взаємодії зі знаками (володіння або звернення) перебуває учасник того або того дискурсивного процесу, із тим, як організоване його мовлення. Означена диференціація володіння знаком і звернення до знака є топологічно близькою до розведення інструментальної та комунікативної концепції мови, референційної і прагматичної концепції значення, метафізичного і герменевтичного ідеалів наукової переконливості [2 – 4].

Які наслідки зміни цієї інтегральної метафори ми можемо назвати? У контексті нашої розмови про дискурсивні межі важливо, що вона спростовує можливість утримання учасником комунікації позакомунікативного статусу разом із можливістю неконфронтаційного утримання та реального переживання метафізичної моделі ідентичності. Ідентичність більше не пов’язується із заданою множиною атрибутів, натомість конфігурується як ситуаційна конструкція, актуальна для конкретної комунікації у світлі актуалізованих в її ході комунікативних запитів. Із творів-визначень суб’єкти комунікації перетворюються на акти висловлювання, а дискурс – із території на стан. Саме такий відхід від можливості оволодіти дискурсом через привласнення території та позиціонування і фіксується терміном “детериторизація”.

Означена зміна експлікує і, через неможливість статусних гарантій, загострює та оголює комунікативну мотивацію (модальність висловлювання), надаючи їй статусу єдиного критерію розрізнення контекстуальних значень в умовах номінальної омонімічності знаків і висловів. На найвищому рівні узагальнення така мотивація може бути представлена у вигляді монологічних та діалогічних дискурсивних практик і співвіднесена з констатацією, позиціонуванням, владою, з одного боку, та комунікацією, інтересом, розумінням – з другого. Омонімічність висловів і редукування висловів, текстів і навіть мов до рівня знаків – ідентифікаційних маркерів, інструментів позиціонуван-

ня – свідчать про кризу тезаурусної межі на рівні дискурсивних практик. Фактично йдеться про те, що, коли смисл перетворюється з обсягу як сутності на переживання як стан, неможливим стає переживання смислу через імітацію обсягу; за розбіжності мотивації висловлювання і його змісту – за перформативної помилки – смисл вислизає.

Отже, єдиною складовою повідомлення, яка не оцифровується і не відтворюється, хоча з більшим або меншим успіхом імітується, є його переживання, значення, якого воно набуває в індивідуальному семантичному просторі. Значення, на відміну від знака, який лише передається. І якщо дискурси відрізняються значеннями, то в контексті розмови про дискурсивні межі саме значенню як переживанню я відводжу провідну роль. Таке значення я схильна пов'язувати з комунікативною мотивацією – мотивацією звернення та висловлювання, крізь призму якої інтерпретується (розуміється і переживається) і відповідь, з мовою як семантичною організацією мовлення.

У світлі означених диференціацій наукова комунікація відкривається як широке поле для аналізу – і не так з погляду правомірності аргументації, як з погляду мотивації породження наукового тексту. Адже в період переформатування семантичного простору науки, що триває, поряд з артикуляцією значень у контексті тієї або тієї системи аргументації мають місце перехідні, гібридні застосування відповідних знаків. Останні можуть перебирати на себе як монологічні, так і діалогічні функції, але, як показують дослідження Бранки Теллес Рібейро [5], ми схильні виходити за межі звичного регістру та вдаватися до так званих фреймових проривів саме з метою скоригувати власну позицію в комунікативному полі, тобто з метою позиціонування. Аналіз конкретних уживань у комплексі з реконструкцією організації відповідних висловів дає змогу інтерпретувати наукову раціональність як модальність, а парадигмальний діалог – як “зустріч” висловів різних модальностей.

Так, цікавим і проблемним у контексті теорії практик є твердження про те, що практичне народжує дискурс, а не навпаки. Спробуймо розібратися, за умов виконання яких інтерпретаційних правил таке твердження має смисл, яким уживанням – значенням – дією воно є. Першою і головною його передумовою слід вважати тезу про те, що дискурс та практика є окремими семемами і перебувають у причинно-наслідковому зв'язку. При цьому передбачається, що лише один з напрямків цього зв'язку є правильним на відміну від іншого. Інакше кажучи, означене твердження компактно упаковує в собі уявлення про кінцевість семіозису, інструментальну функцію мови, бінарну опозицію істини та хибі і лінійну детермінацію. Ми ніби читаємо одночасно два твердження, оскільки протиставлення вбудовано в структуру ви-

слову, і якщо з двох протилежних тверджень одне є істинним, то інше автоматично вважається хибним. Або “а”, або “не а”. Бачимо, що, незважаючи на вживання слів “практика” і “дискурс”, фразу сконструйовано за правилами класичної логіки, а отже – і класичної наукової раціональності. За правилами, в яких надто впізнаванно проглядає опозиція буття й свідомості і які сформульовано без урахування, тобто до – до Фреге, до Вітгенштайна, до прагматичного повороту, зміст якого і полягає в тому, що реальність інтерпретується як дискурсивна практика. Ми могли б припустити, що не до, а після, адже є дослідники, які всерйоз пов’язують появу терміна “автерпостмодернізм” з реваншем модерністської науки, виявленням “помилко” і спростуванням ідей. Але чи можемо ми спростувати рефлексію кризи? Чи все ж таки про будь-яке “після” можна говорити лише тоді, коли знайшлося, що відповісти?

Як висновки спробуємо спроектувати все сказане вище на площину соціально-психологічного дослідження.

Говорячи про соціально-психологічний вимір проблеми дискурсивної межі, можемо задати два можливих рівні інтерпретації цього питання.

Перший з означених рівнів обумовлюється тим, що соціальна психологія являє собою один з локальних наукових соціогуманітарних дискурсів і зазнає на собі впливу наслідків загальних процесів детериторизації. “Соціально-психологічний вимір”, винесений у тему, в цьому контексті постає як маркер дисциплінарної належності – “зміст проблеми, специфікований для соціальної психології” та/або “специфічний для соціальної психології зміст проблеми”. У зв’язку з останнім правомірно порушити питання про інтрадисциплінарні та інтердисциплінарні межі соціальної психології, наголошуючи на питаннях критеріїв своєрідності соціально-психологічного мовлення. Останнє також передбачає локалізацію соціальної психології як одного з голосів сучасної наукової комунікації на одному з рівнів розгортання останньої: епістемологічному, методологічному або теоретичному. Отже, на матеріалі соціальної психології ми б шукали відповідь на питання про критерії предмета дисципліни.

За всієї спокусливості такої постановки питання воно видається мені дещо передчасним. Я розглядаю його як необхідний рівень аналізу і планую приділити йому увагу, але вважаю за доцільне розглядати його в контексті метадисциплінарних епістемологічних трансформацій, у зв’язку з чим і виділяю другий рівень, який на даному етапі визначаю як пріоритетний для дослідження.

Другий рівень розгляду означеної проблеми пов’язаний із соціально-психологічним змістом самої детериторизації, з комунікативним

(діалогічним) поворотом у соціогуманітарних науках. За певного масштабу контекстуалізації сама артикуляція соціальної психології як самостійного принципово міждисциплінарного дискурсу, який зосереджується на контакті і контексті, виводить проблему ідентичності за межі ізольованих сутностей, уже може розглядатися як вияв означених епістемологічних зсувів. У цьому випадку “соціально-психологічний вимір” вказує не на зону екстраполяції актуальних для сучасної науки трансформацій, а на ділянку проблемної прописки цих трансформацій, що передбачає реактуалізацію цілої низки традиційних соціально-психологічних проблем, серед яких насамперед такі: мотивація взаємодії як психологічний еквівалент модальності висловлювання та організаційний принцип мовлення; актантні ролі в структурі комунікації та позиціонування; влада і соціальна ієрархія як організаційні принципи дискурсу; прийняття та відторгнення іншого у зв’язку з ідеологічними (ціннісними) його критеріями; страх та довіра в контексті проблем взаєморозуміння та подільованості смислів.

Комунікація стає сьогодні тією категорією, яка постійно перевищує науковий простір загалом – стає семантичним макрокомпонентом організації дискурсу, новою метафорою, формою і одиницею культури на противагу фіксованому змістові, що відкриває для соціальної психології як нові напрями пошуку, так і можливості для рефлексії власного походження, завдань та меж.

Literatura

1. *Eco U.* From Internet to Gutenberg [Електронний ресурс] / Umberto Eco // Lectures at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 12, 1996. – Режим доступу: <http://www.umbertoeco.com/en/from-internet-to-gutenberg-1996.html>
2. *Wittgenstein L.* Philosophical Investigations (PI). – 4th edition / L. Wittgenstein ; Eds. and trans. by P. M. S. Hacker, J. Schulte. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2009. – xxiii + 321p.
3. *Searle J. R.* Rationality in Action / John R. Searle. – Cambridge MA : MIT Press, 2001. – xvi + 303 p.
4. *Eco U.* The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts / Umberto Eco. – Indiana: University Press, 1979. – 288 p.
5. *Ribeiro B. T.* Footing, positioning, voice. Are we talking about the same things / B. T. Ribeiro // Discourse and identity. Cambridge: University Press, 2006. – P. 48–82.

Reference

1. Eco, U. (1996). From Internet to Gutenberg. In *Lectures at the Italian Academy for Advanced Studies in America. November 12, 1996*, available at: <http://www.umbertoeco.com/en/from-internet-to-gutenberg-1996.html>

2. Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations* (PI). 4th ed. P. M. S. Hacker and Joachim Schulte (eds. and trans.). Oxford : Wiley-Blackwell.
3. Searle, J. R. (2001). *Rationality in Action*. Cambridge MA: MIT Press.
4. Eco, U. (1979). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Indiana: University Press.
5. Ribeiro, B. T. (2006). Footing, positioning, voice. Are we talking about the same thinks. In *Discourse and identity* (pp. 48 – 82). Cambridge: University Press.

Черемных Е. О. Научный дискурс в условиях детерриторизации знания: социально-психологическое измерение проблемы

Статья посвящена проблеме дискурсивных границ в условиях глобализации информационного пространства с фокусированием на социально-психологическом содержании проблемы дискурсивных границ в контексте научной коммуникации. Показано, что ускорение и интенсификация коммуникационных процессов, свойственные современности, стают причиной кризиса тезауруса как критерия дискурсивных разграничений. Реконструирована идентификационная функция дискурсивной границы. Язык и владение языком в тезаурусном его обеспечении рассмотрены как метасообщение – источник легитимации социального статуса и инструмент позиционирования в коммуникации. Проведены параллели между кризисом идентификации, кризисом значения и кризисом дискурсивной границы. Акцентируется роль коммуникационной мотивации и модальности высказывания как критериев различения контекстуальных значений в условиях номинальной омонимичности знаков и выражений. Определены возможные уровни, на которых может быть сконструировано социально-психологическое прочтение проблемы. Коммуникация рассмотрена как интегральная метафора организации дискурса.

Ключевые слова: коммуникация, дискурс, научный дискурс, дискурсивные границы, рациональность, модальность высказывания.

Cheremnykh K. O. Social and psychological dimencion of the problem of the scientific discours in the situation of deterritorialization of knowledge

The article deals with the problem of discursive boundaries in the situation of the globalization of the information space. It concentrates on social and psychological aspects of this problem in the context of scientific communication. It is shown, that intensification of communication processes leads to the crisis of the thesaurus as a criterion of discursive demarcation. The identification function of the discursive boundary is reconstructed. Language as a speech in special thesaurus is treated as metamassage, as a mechanism of social status legitimation and positioning in communication. The significance of motivation in communication and modality of utterance as criteria of differentiation of contextual meanings in the situation of homonymy of signs and expressions is emphasized. Possible levels of social and psychological examination of the problem are identified. Communication is treated as a general conceptual metaphor for the organization of the discourse.

Key words: communication, discourse, scientific discourse, discursive boundaries, rationality, modality of utterance.

© Черемных К. О.